

تحلیل گفتمان انتقادی

تکوین تحلیل گفتمان در زبان شناسی

نویسنده

دکتر فردوس آقاگل زاده

تهران ۱۳۸۵

آغاگل زاده، فردوس

تحلیل گفتمان انتقادی / نویسنده فردوس آغاگل زاده، - تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی،

۱۳۸۵.

بیست و دو، ۲۷۵ ص: جدول.

ISBN 964-445-765-X

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

راژه نامه.

کتابنامه: ص. ۲۵۵-۲۴۲.

۱. گفتمان. ۲. زیانناسی. الف. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. ب. عنوان.

۲۰۱/۲۱

ت ۸ / آ ۷ / ۳۰۲ P

م ۸۵ - ۷۰۳۵

کتابخانه ملی ایران

تحلیل گفتمان انتقادی

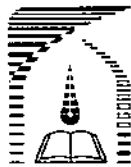
نویسنده: فردوس آغاگل زاده

طراح جلد: جواد صفری

چاپ نخست: بهار ۱۳۸۵؛ شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده سازی: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیب

دانشگاه تربیت مدرس

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی با همکاری دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس

○ اداره مرکزی: خیابان افریقا، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۱۲، کد پستی ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳

صندوق پستی ۹۶۲۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۷۱ - ۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فاکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲

○ مرکز بخش: شرکت بازرگانی کتاب گستر، خیابان افریقا، بین بلوار ناهید و گلشهر، کوچه گلغام، پلاک ۹۱

کد پستی ۱۹۱۵۶۷۳۲۸۳؛ تلفن: ۲۲-۲۲۱۲۱۲۱؛ تلفکس: ۲۲۰۵۰۳۲۶

آدرس اینترنتی: www.Ketabgostar.com info@ketabgostar.com

○ فروشگاه یک: خیابان انقلاب - روبروی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۶۶۲۰۰۷۸۶

فهرست مطالب

مقدمه	ته
تقدیر و تشکر	پانزده
فهرست جداول	هفده

فصل اول: کلیات

طرح مسئله	۱
اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق	۳
اهداف تحقیق و کاربردهای آن	۷
روش تحقیق	۷
کلیدواژه‌ها	۸
خلاصه و نتیجه	۱۲

فصل دوم: ادبیات تحقیق

نقش‌گرایی در مکتب پراگ و کپنهاگ	۱۷
عوامل معنی و بافت موقعیتی زبان: مالدینوفسکی و فرث	۲۱
نظریه کنش‌گفتار و گفتمان	۲۵
کاربردشناسی، فرضیه‌گرایی و گفتمان	۳۳

۴۰	نظریه دل‌هایمز و تحلیل گفتمان
۴۵	روی‌کرد تعاملی جامعه‌شناسی زبان و تحلیل گفتمان
۴۸	زبان‌شناسی متن
۴۸	زبان‌شناسی متن در جهان غرب
۵۳	تحلیل گفتمان در ایران
۵۸	تحلیل گفتمان در زبان‌شناسی اسلامی
۷۰	خلاصه و نتیجه

فصل سوم: پایگاه نظری و آزمون فرضیه‌ها

۷۴	پایگاه نظری زبان‌شناسی صورت‌گرا و نقش‌گرا
۸۰	نقد زبان‌شناسی صورت‌گرا و پیدایش روی‌کردهای نقش‌گرا
۸۵	نقش عوامل کاربردشناختی در صورت و معنا
۸۸	روی‌کردهای تحلیل گفتمان و نقش‌گرایی
۸۸	روی‌کرد نقش‌گرایی هالیدی
۹۰	روی‌کرد صوری - نقشی لیچ
۹۱	تحلیل گفتمان از نظر تامپسون و هریس
۹۳	روی‌کرد نقش‌گرایی گیون
۹۴	روی‌کرد نقش‌گرایی هاپر و تامپسون
۹۶	روی‌کرد نقش‌گرایی لاسنیک
۹۷	روی‌کرد نقش‌گرایی مایکل نونن
۹۹	مقایسه روی‌کردهای نقش‌گرایی
۱۰۲	زبان‌شناسی متن و روی‌کردهای آن
۱۰۴	روی‌کرد کامر به متن
۱۰۵	الگوی فرایند محور از وندایک
۱۰۵	روی‌کرد مایکل هالیدی به متن
۱۰۹	روی‌کرد کاربردی به متن
۱۱۳	روی‌کرد حل مسئله مایکل هویی

۱۱۸	..... تحلیل گفتمان انتقادی
۱۱۹	..... ضرورت روی‌کرد به تحلیل گفتمان انتقادی
۱۲۲	..... مفاهیم نظری (بنیادی) و روش‌شناختی در تحلیل گفتمان انتقادی
۱۳۶	..... خلاصه و نتیجه

فصل چهارم: معرفی، مقایسه و نقد روی‌کردها

۱۳۹	..... معرفی روی‌کردهای تحلیل گفتمان انتقادی
۱۳۹	..... فوکو و گفتمان
۱۴۶	..... آراء زبان‌شناسی انتقادی گوترکرس و هاج
۱۴۹	..... تحلیل گفتمان انتقادی از نظر روث و داک
۱۵۰	..... تحلیل گفتمان انتقادی از نظر فرکلاف
۱۵۲	..... تحلیل گفتمان انتقادی از نظر راجر فاولر
۱۵۳	..... تحلیل گفتمان انتقادی از نظر تئون و ندایک
۱۵۵	..... روی‌کرد تحلیل گفتمان انتقادی از نظر پنی کوک
۱۵۶	..... مقایسه روی‌کردهای تحلیل گفتمان انتقادی
۱۵۹	..... نقد روی‌کرد تحلیل گفتمان انتقادی
۱۷۳	..... ارائه الگوی فرانظریه‌ای متن
۱۸۲	..... نقش ایدئولوژی و جهان‌بینی در تولید و درک متن
۱۸۷	..... روش تحقیق
۱۸۸	..... توصیف و تحلیل عناوین
۱۹۷	..... نتیجه‌آزمون فرضیه‌ها
۱۹۷	..... نقش شناخت و ابزارهای شناخت در تولید و درک متن
۱۹۸	..... روش تحقیق
۲۰۰	..... تحلیل و تفسیر یافته‌ها
۲۱۳	..... نتایج تحلیل و تفسیر یافته‌ها
۲۱۶	..... خلاصه و نتیجه

فصل پنجم: خلاصه و نتیجه

۲۱۹	.....	خلاصه و نتیجه فصل اوّل
۲۲۱	.....	خلاصه و نتیجه فصل دوم
۲۲۵	.....	خلاصه و نتیجه فصل سوم
۲۳۰	.....	خلاصه و نتیجه فصل چهارم
۲۴۳	.....	منابع فارسی
۲۴۵	.....	منابع انگلیسی
۲۵۷	.....	واژه‌نامه فارسی به انگلیسی
۲۶۷	.....	واژه‌نامه انگلیسی به فارسی

مقدمه

تحلیل گفتمان انتقادی شاخه علمی بین رشته‌ای در زبان‌شناسی است که کارکرد زبان را در جامعه و سیاست بررسی می‌کند. در این راستا، تحلیل گفتمان انتقادی «زبان» را به عنوان عملی اجتماعی در ارتباط با ایدئولوژی، قدرت، تاریخ و جامعه در سطح متن اعم از گفتاری و نوشتاری مورد مطالعه قرار می‌دهد. تحلیل گفتمان انتقادی از ره آوردهای تفکر پسانوگرایی (پست مدرنیسم) است که به خصوص ریشه در آراء میشل فوکو دارد. این رویکرد از زبان‌شناسی معتقد است که عواملی همچون، بافت تاریخی، روابط قدرت و سلطه، نهادهای اجتماعی و فرهنگی و ایدئولوژیکی متن یا صورت زبانی و معانی جدید را به وجود می‌آورند. در این رویکرد زبان آن آینه شفاف نیست که حقایق را بنمایاند بلکه شیشه مات است که حقایق را تحریف می‌کند و چگونگی تحریف آن در اراده قدرت‌های پنهان و آشکار حاضر در نهادهای اجتماعی نهفته است. در این فرایند این‌گونه نهادهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی گفتمان‌ها را می‌سازند و سپس گفتمان‌های مورد نظر با ایدئولوژی و اهداف خاص در گذر زمان از طریق نهادهای اجتماعی آن‌چنان در جامعه جا باز می‌کنند و طبیعی جلوه می‌کنند که مردم آن گفتمان را و به دنبال آن پذیرش آن تفکر و ایدئولوژی را امری طبیعی، منطقی و به انتخاب خود می‌پندارند و بدون هیچ‌گونه مقاومتی آن را می‌پذیرند و تصور می‌کنند که آزادانه و به اختیار خود می‌اندیشند، قضاوت می‌کنند و تصمیم می‌گیرند. به سخن دیگر، گفتمان‌ها شکل‌دهنده و القاکننده فرهنگ و ایدئولوژی خاص در جامعه هستند. در این رویکرد

رابطه گفتمان و ایدئولوژی دوسویه است.

تحلیلگر زبان‌شناسی انتقادی خود را موظف می‌داند که پرده از صورت ظاهر متون زبانی به کمک فنون موجود در این روی‌کرد بردارد و آنچه که در پشت واژه‌ها، جمله‌ها و در نهایت متن زبانی، خواه متون مطبوعات و خواه متون شفاهی و در سایر رسانه‌های گروهی از نگاه مردم مخفی مانده است را برای آنها آشکار سازد، آنچه را که طبیعی جلوه داده‌اند، طبیعی‌زدایی نماید تا مردم با درک حقایق در زندگی و در رقم زدن سرنوشت خویش تصمیم‌گیری نمایند.

تفاوت مشی استعمارگران در دوره پسانوگرایی یا دوره کلاسیک در آن است که استعمارگران نوین جهت سلطه بر مناطق استراتژیک جهان و بدست گرفتن منابع اقتصادی و اعمال سلطه سیاسی قبل از هرگونه حمله مستقیم نظامی نیازمند همسو نمودن و متقاعد کردن افکار عمومی سایر کشورهای تأثیرگذار در مجامع بین‌المللی در فرایند استعمار نوین هستند. به معنای واژه «تروریسم» قبل از واقعه یازدهم سپتامبر ۲۰۰۱ و بعد از واقعه مذکور به عنوان نمونه «زبانی» از فرهنگ‌سازی و به دنبال آن القای ایدئولوژی متأثر از گفتمانی خاص بر افکار جهانیان می‌توان اشاره نمود.

هنگامی که حکومت وقت عراق (به ریاست صدام حسین) به کشور کویت حمله کرد و آن کشور را اشغال نمود، سایر کشورها برای بیرون راندن نیروهای اشغالگر از کویت با دولت امریکا، علی‌رغم درخواست امریکا، همراهی نکردند. اما بعد از واقعه یازدهم سپتامبر هنگامی که دولت امریکا می‌خواهد به کشور مستقل عراق و افغانستان حمله نظامی کند و آن کشورها را به زور اشغال نماید، نیاز به همکاری و مشارکت سایر کشورها به خصوص کشورهای اروپایی دارد، نه تنها سایر کشورها رسماً با امریکا همکاری کردند بلکه آن دسته از کشورهایی که مستقیماً در این اشغال همکاری نکردند با این ادعای امریکا مواجه می‌شوند که باید بخشی از هزینه‌های نظامیان امریکا را بپردازند. آیا از خود پرسیدید که چرا و چگونه این آمادگی و پذیرش تهاجم نظامی به یک کشور و اشغال آن بدون هیچ‌گونه مقاومتی از جانب بسیاری از کشورها ایجاد شده است؟

پاسخ این پرسش را تحلیل گفتمان انتقادی در بازتعریف واژه‌ها و ارائه معانی جدید در گفتمان و به تبع آن القای ایدئولوژی مورد نظر از طریق واژه «تروریسم» و شعار «از بین بردن سلاح‌های هسته‌ای مخرب و در نهایت» «ایجاد امنیت جهانی» توسط طراحان متن

گفتمان کاخ سفید می‌داند. در اینجا «گفتمان» نقش هموارکننده، متقاعدکننده و جهت‌دهنده هرگونه تجاوزی را ایفا می‌نماید، ممکن است پرسید، چگونه؟ می‌دانید که در همه گفتمان‌ها و ایدئولوژی‌ها ترور و تروریست و ناامن کردن محیط زندگی محکوم است و تجاوز به حقوق دیگر انسان‌ها و کشورها امری ناپسند و نکوهیده است. بعد از واقعه یازدهم سپتامبر / ۲۰۰۱ (انفجار برج‌های دوقلو در امریکا) بستر و بافت موقعیتی مناسبی ایجاد گردید تا سیاست‌مداران امریکا جهت همسو نمودن برخی از کشورها با سیاست خود یعنی ایجاد دهکده جهانی، دستیابی به منابع اقتصادی و انرژی سایر کشورها، و حضور مؤثر در نقاط حساس جهان و در نهایت به عنوان تنها قدرت بلامنازعه در جهان، گفتمانی جدید را طراحی نماید که سایر کشورها نه تنها امریکا را در تهاجم و اشغال یک کشور مستقل (مانند عراق) مورد شمانت قرار ندهند بلکه خود در این فرایند مشارکت فعال داشته باشند.

در این گفتمان جدید امریکا با طرح مسئله مبارزه با تروریسم و ایجاد امنیت در جهان که عناوینی پسندیده است، دولت امریکا (به ریاست جمهوری جورج بوش) خود را همچون سردار و قهرمان آزادیخواهی معرفی می‌نماید که جهت خشکاندن ریشه تروریسم و ایجاد صلح و امنیت در جهان یشناز است و در این امر مقدس نیاز به سرباز و همکار دارد. در فرایند این گفتمان، این قهرمان آزادی در نطق خود برای ملت امریکا و جهانیان مصداق تروریسم و برهم‌زننده امنیت جهانی را مسلمانان از جمله گروه القاعده، کشور افغانستان، عراق و ایران و برخی از کشورهایی که به نوعی با اهداف مورد نظر امریکا در تعارض بودند مانند کره شمالی تحت عنوان محور شرارت به کرات معرفی می‌کند.

سازوکار اجرایی این گفتمان عوامل زبانی همچون مطبوعات و رسانه‌های متنوعی هستند که هماهنگ با یکدیگر با در کنار هم گذاشتن مکرر واژه «تروریسم و محور شرارت» با واژه «مسلمانی و اسلام» به صورت مستقیم و غیرمستقیم در صدد القای این تفکر در اذهان ملل مختلف برآمدند تا اینکه هر وقت واژه «تروریست» بیان می‌شود و یا مُخَلِّ صلح و امنیت جهان مطرح می‌گردد، مسلمانان در اذهان تداعی شوند. با القای معانی جدید در گذر زمان، و تحمیل گفتمانی خاص نگرش‌ها، قضاوت‌ها و بالاخره تصمیم‌گیری‌های سایر کشورها تغییر مسیر داده و آنگونه می‌شود که طراحان گفتمان از

قبل تدارک دیده بودند. لذا در چنین بافت موقعیتی از آن پس، نه تنها حمله نظامی به کشور مستقلی همچون افغانستان و یا عراق ناپسند جلوه نمی‌کند بلکه برعکس، عدم حمایت از چنین اشغالی عملی ناپسند تلقی می‌شود. لذا کشورهای زیادی با دادن تسلیحات و نیروی نظامی و کمک مالی به امریکا در حمله به کشور عراق همداستان می‌شوند.

تحلیل گفتمان انتقادی، در زیان‌شناسی نگاهی عملی به متون دارد و قدرت در گفتمان‌ها و قدرت موجود در پشت گفتمان‌ها را با راهبردهای زبان‌شناختی معرفی می‌نماید و به مردم و دولت‌ها کمک می‌کند تا در کلیه سطوح بتوانند حقایق را بدون تحریف بدست آورند و در ویرای صورت متون زبانی به دنبال معانی حقیقی و نهفته متن باشند.

کتاب حاضر ضمن معرفی روی‌کردهای متنوع تحلیل گفتمان و علل نیاز به روی‌کرد جدید در علم زبان‌شناسی با عنوان تحلیل گفتمان انتقادی و روش‌های آن، نشان می‌دهد که متون مطبوعات ایران نیز متأثر از گفتمان و ایدئولوژی حاکم بر بنگاه‌های خبری است. نویسنده بر این باور است که ایدئولوژی‌ها گرچه متأثر از گفتمان‌ها و برعکس است بلکه، ایدئولوژی‌ها خود متأثر از عاملی جامع‌تر همچون جهان‌بینی و در نهایت شناخت و معرفت‌شناسی است. لذا آنچه عامل اصلی صورت زبانی چه در مرحله تولید و چه در مرحله درک متون به معنای عام آن خواه نوشتاری و یا گفتاری می‌باشد، جهان‌بینی و شناخت صاحبان اندیشه حاکم بر نهادهای اجتماعی جامعه و افراد است که در بخش‌های مختلف کتاب به شرح زیر مورد توصیف، تحلیل و نقد قرار گرفته است. بخش اول کتاب حاوی کلیات و چارچوب تحقیق می‌باشد که در آن به بیان مسئله، اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق و اهداف و کاربردهای آن می‌پردازد.

بخش دوم کتاب، به بیان سابقه و پیشینه و سیر مطالعات و تحقیقات انجام شده در زبان‌شناسی که منجر به وجود آمدن شاخه تحلیل گفتمان گردید، اختصاص دارد. در این بخش با مفاهیم کاربردشناختی، ارتباط و نقش فرضیه‌گرایس، دل‌هایمز و مطالعات تحلیل گفتمان در زبان‌شناسی جهان اسلام و غرب آشنا خواهیم شد.

بخش سوم کتاب به توصیف انواع روی‌کردهای نظری در زبان‌شناسی نقش‌گرا و زبان‌شناسی متن اختصاص دارد که در آن با روی‌کردهای زبان‌شناسی نقش‌گرای مطرح

همچون؛ هالیدی، هاپر و تامپسون، گیون و در زبان‌شناسی متن با روی کردهای وندایک، مایکل هوی، آشنا خواهیم شد و بخش اول آزمون فرضیه‌ها را نیز در این بخش خواهیم داشت و در نتیجه کاستی‌های شاخه تحلیل گفتمان و ضرورت حرکت به سوی روی‌کرد نوین تحلیل گفتمان انتقادی نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

در بخش چهارم، قسمتی دیگر از فرضیه‌ها به دنبال معرفی روی کردهای مهم تحلیل گفتمان انتقادی از قبیل، روث وداک، فرکلاف، وندایک و گوتترکرس خواهد آمد و سپس ضمن بیان نقاط اشتراک و افتراق روی‌کردها به نقد تحلیل گفتمان انتقادی و کاستی‌های آن به لحاظ نظری و ارائه مدل فرانظریه‌ای خواهیم پرداخت. فرضیه نقش گفتمان و ایدئولوژی و جهان‌بینی و ارتباط زبان و قدرت در متون مطبوعات ایران به طور خاص در تولید و درک هرگونه متنی اعم از فلسفی، تجربی و عرفانی به طور عام با آزمون‌های متعدد مورد تأیید قرار خواهد گرفت.

بخش پنجم حاوی چکیده موضوعات و مسائل مورد بحث در چهار فصل گذشته و نتیجه آنها در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی می‌باشد.

فردوس آقاگل‌زاده